

УДК 316.344.7

Локтева І.І. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, аспірантка

СОЦІАЛЬНЕ ВІДТОРГНЕННЯ: АТРИБУТИ, ФУНКЦІЇ ТА ВІДНОШЕННЯ

Стаття присвячена уточненню концепту соціального відторгнення. З цією метою автор застосовує атрибутивний, функціональний та реляційний підходи. За результатами аналізу джерел літератури виявлено, що серед основних атрибутів відторгнення виокремлюють наступні: відсутність участі у діяльності характерній, для більшої частини членів громади (суспільства), брак значимих соціальних стосунків із іншими, нестача доступу до ресурсів і забезпеченості прав громадянина. У ході вивчення мережі відношень концепту виявлено, що соціальне відторгнення частково перетинається з рядом інших концептів, які використовують для вивчення вразливих та неблагополучних верств населення. Головною відмінністю концепту є його багатовимірність. Використання соціального відторгнення для ідентифікації і дослідження вразливих категорій населення дає можливість одночасно вимірювати множинні прояви неблагополуччя в житті людей, що полягають у відсутності доступу до структурно-економічних ресурсів та браку соціокультурної участі.

Ключові слова: соціальне відторгнення, бідність, матеріальна депривація, маргіналізація, андерклас, соціальне залучення

Статья посвящена уточнению концепта социального отторжения. С этой целью автор применяет атрибутивный, функциональный и реляционный подходы. По результатам анализа источников литературы выявлено, что среди основных атрибутов отторжения выделяют следующие: отсутствие участия в деятельности характерной для большей части членов общества (общества), отсутствие значимых социальных отношений с другими, недостаток доступа к ресурсам и обеспеченности прав гражданина. В ходе изучения сети отношений концепта обнаружено, что социальное отторжение частично пересекается с рядом других концептов, которые используют для изучения уязвимых и неблагополучных слоев населения. Главным отличием концепта является его многомерность. Использование социального отторжения для идентификации и исследования уязвимых категорий населения дает возможность одновременно измерять множественные проявления неблагополучия в жизни людей, которые заключаются в отсутствии доступа к структурно-экономическим ресурсам и нехватки социокультурной участия.

Ключевые слова: социальное отторжение, бедность, материальная депривация, маргинализация, андеркласс, социальное вовлечение

The aim of the article is to clarify the concept of social exclusion. For this purpose, the author used the attributive, functional and relational approaches. According to the results of literature sources' analysis, the next key attributes of social exclusion were revealed: lack of participation in activities typical for the majority of

members of a certain community, shortage of meaningful social relationships with others, lack of access to resources and effectuation of the civil rights. The assessment of the concept's relationship network has shown that social exclusion partially overlaps with a number of other concepts, which are used for studying vulnerable and disadvantaged population. The main difference is a multidimensionality of the concept. Using social exclusion for identification and investigation of vulnerable groups enables a simultaneous assessment of multiple signs of people disadvantages which are manifested by lack of access to structural and economic resources as well as to social and cultural participation.

Ключові слова: *social exclusion, poverty, material deprivation, marginalization, underclass, social inclusion*

Актуальність. У другій половині ХХ століття відбулось переосмислення природи соціальних нерівностей та факторів, що призводять до їх виникнення. З часом інструменти створені для вивчення неблагополучних груп, розширювались із метою покриття немонетарних аспектів життя людей. Головним чином, зміна акцентів у понятійному апараті відбулась внаслідок трансформації державних стратегій подолання бідності у бік впровадження політики, спрямованої на зменшення соціального відторгнення [1].

Незважаючи на широке застосування концепту соціального відторгнення в науковому та політичному дискурсах і значний досвід його вимірювання, не існує усталеного визначення концепту. Це свідчить про відсутність чітко встановленого переліку його ознак, що ускладнює операціоналізацію та адекватне використання соціального відторгнення в емпіричних соціологічних дослідженнях.

Метою роботи є уточнення концепту соціального відторгнення, його характерних ознак, призначення та зв'язків з іншими концептами. З цією метою застосовуються наступні підходи: 1) *атрибутивний*, коли концепт розглядається як носій особливих властивостей, якостей та ознак; 2) *функціональний*, в межах якого визначають функції, притаманні структурі, що ідентифікується; 3) *реляційний*, де концепт розглядають як ідентифікуючу структуру, що знаходиться в особливих відношеннях з іншими структурами [2, с. 18; 3, с. 146].

Атрибутивний підхід. У загальному сенсі соціальне відторгнення є відгородженням від будь якої із підсистем суспільства – соціальної, економічної, політичної або культурної, які зумовлюють соціальну інтеграцію індивідів. Вважається, що людина є соціально відторгнутою, якщо: (а) вона проживає в межах певної громади; (б) через причини, що знаходяться поза межами її контролю вона не може брати участь у нормальній діяльності, характерній для більшості членів цієї громади; (в) однак людина хотіли би брати участь у такій діяльності [4, р. 86; 5, р. 229].

В своєму описі соціального відторгнення Х. Сільвер зазначає такі його прояви як розрив соціальних зв'язків, зниження соціальної участі та солідарності, зменшення доступу до ресурсів. На суспільному рівні для відторгнення характерні такі ознаки як брак соціальної згуртованості та інтеграції. На індивідуальному рівні мова йде про неспроможність індивідів брати участь у нормативно очікуваній соціальній діяльності та вибудовувати значимі суспільні стосунки з іншими [6, р. 4411].

Говорячи про "класичну" інтерпретацію концепту соціального відторгнення, суспільство можна уявити у вигляді соціального простору, у центрі якого знаходяться ті, хто уособлюють основу, ядро суспільства. У концентричних колах навколо ядра знаходяться члени суспільства, які з певних причин є дискримінованими у реалізації своїх прав громадянина. На периферії такого соціального простору знаходяться ті, хто є об'єктом множинної дискримінації і практично втратив основну частину своїх зв'язків із суспільством. Розташування у цій частині соціального простору відповідає приналежності до групи "відторгнутих" [7, с. 43]. М.Кастельс у своєму визначенні зазначає, що соціальне відторгнення перешкоджає доступу індивідів або груп до позицій, які могли б дозволити їм автономно існувати в рамках соціальних стандартів даного суспільства. Такою позицією, зокрема, може бути робоче місце із регулярною заробітною платою [8, р. 350].

Отже, при вивченні соціального відторгнення значну увагу приділяють усередненим стандартам життя, доступним для більшості в громаді або ж у суспільстві. В той же час при розгляді відторгнення дослідники акцентують увагу на таких його атрибутах: відсутність участі у діяльності, характерній для більшої частини членів громади, брак значимих соціальних стосунків, недостатність доступу до ресурсів та забезпеченості прав громадянина. А це означає, що концепт соціального відторгнення є багатовимірним та має складну структуру. Крім того ряд дослідників звертають увагу також на те, що характерною ознакою відторгнення є відсутність контролю над певними життєвими обставинами, які значною мірою і складають причини виникнення цього феномену.

Представлені підходи до визначення відторгнення дають змогу уявити його як властивість, притаманну тією або іншою мірою кожному індивіду. Це означає, що вирішення задачі емпіричної ідентифікації соціального відторгнення потребує також визначення певних порогових значень міри такої властивості. При цьому необхідно враховувати, що відторгнення можна аналізувати на різних рівнях його прояву – на рівні суспільства (макрорівень), на рівні групи (мезорівень) та на рівні індивіду (мікрорівень).

Функціональний підхід. Визначимо функції, що притаманні соціальному відторгненню. Соціальне відторгнення інтерпретують як механізм, що відділяє групи людей від ядра суспільства [9, цит. за Куценко с. 200]. При цьому можна вирізнити дві суттєво різні форми соціального відторгнення. Перша форма пов'язана із розташуванням на вершині соціальної ієрархії і, по суті, є "добровільним відторгненням" та елітною самоізоляцією. На противагу цьому – друга форма не є добровільною, виникає внаслідок складних та певною мірою "екстремальних" структурних та культурних змін у суспільстві і включає зосереджених у нижній частині ієрархії "жертв структурації". Різкі зміни в суспільстві мають наслідком появу нових бар'єрів доступу до ресурсів та до реалізації прав, розрив соціальних зв'язків. Іншими словами, соціальному відторгненню притаманна функція дезінтеграції. Крім того, одним з результатів відторгнення є саме формування "соціального дна" – прошарку суспільства, який включає людей, що опинились поза стандартами умов життя та норм, прийнятих у суспільстві. Т.І.Заславська вважала, що основною ознакою соціального дна є його ізолюваність від інститутів "великого суспільства", яка може компенсуватись

інтегрованістю до специфічних кримінальних і напівкримінальних структур [10, с. 10].

Реляційний підхід. Спробуємо розглянути взаємозв'язок між концептом соціального відторгнення та іншими теоретичними конструктами, які використовують для вивчення вразливих і неблагополучних категорій населення.

В першу чергу мова має йти про концепт *бідності*, як одного із перших інструментів, що почали використовувати для дослідження та ідентифікації груп, які потребують допомоги [11, с. 42]. Бідність – це характеристика такого економічного становища індивіда або групи, при якому вони не можуть самостійно сплатити вартість необхідних благ [12]. У загальному сенсі бідність пов'язана з дефіцитом ресурсів та неможливістю задовольнити мінімальні потреби. Існують різні підходи до дослідження та вимірювання бідності, в межах яких розрізняють такі її типи як абсолютна, відносна та суб'єктивна. *Абсолютну* бідність визначають спираючись на оцінку фінансової можливості придбати товари. За такого підходу, до бідних відносять тих, хто не може забезпечити собі споживання основних благ за найнижчими цінами ринку. *Відносну* бідність встановлюють за шляхом порівняння доходу із середнім для суспільства, що досліджується. За такого відносного критерію бідними вважаються ті, чий рівень доходів не перевищує певної визначеної частки такого середнього доходу (часто мова йде про 40-50%). *Суб'єктивну* бідність оцінюють відповідно до уявлення пересічних громадян щодо мінімального щомісячного рівня доходу, притаманного бідній людині [13, с. 87-92].

Отже, дослідження та вимірювання бідності передбачає застосування певних способів ранжування індивідів на підставі критеріїв їх матеріального добробуту. В той час, при вивченні соціального відторгнення дослідник не обмежується тільки монетарними показниками. Вважають, що бідність може призвести до відторгнення у разі тривалого, багаторічного наростання матеріальної депривації [7].

Концепт *матеріальної депривації* склався у ході розвитку підходів до дослідження бідності. Матеріальну депривацію визначають як відсутність ресурсів, необхідних для підтримання звичайних або принаймні широко прийнятих стандартів споживання, умов життя у конкретному суспільстві. Тобто йде мова про індивідів та домогосподарства, які мають обмежений доступ до ресурсів у порівнянні з тим, що має середній індивід та сім'я у цьому суспільстві [14; 11, с. 43].

Бідність як низький рівень доходу та брак матеріальних ресурсів (матеріальних благ) розглядають у якості важливих індикаторів соціального відторгнення [15]. Крім того, низький рівень доходу є фактором ризику виникнення відторгнення, а матеріальна депривація – один із компонентів концепту [16]. Соціальне відторгнення не обмежується тільки бідністю, а пов'язано також значною мірою з розривом соціальних зв'язків із суспільним цілим.

Наступним пов'язаним із соціальним відторгненням концептом є *дискримінація*. Дискримінація – несправедливе або негативне ставлення до людини (групи людей), виражене в дії чи бездіяльності, що прямо чи опосередковано пов'язане з певною ознакою тих, хто дискримінуються. Наприклад, дискримінацією людини є відсутність вияву до неї такої поваги, яка за

подібних обставин була б вказана іншим людям [17]. Вважають, що соціальне відторгнення може виникати внаслідок систематичної дискримінації людей на основі їх етнічної або расової приналежності, віросповідання, сексуальної орієнтації, статі, віку, інвалідності, ВІЛ статусу, статусу мігранта тощо. Прояви дискримінації можуть зустрічатись у державних установах, навчальних закладах, закладах медичного обслуговування тощо [4]. Але соціальне відторгнення не зводиться лише до окремих форм дискримінації як бар'єрів у доступі до соціальних інституцій та до ресурсів, що ці інституції забезпечують і розподіляють [7, с. 6].

Наступним, близьким до відторгнення, концептом є *маргіналізація*. Першим цей термін почав використовувати американський соціолог Роберт Парк [18]. У широкому трактуванні виявом маргінальності може бути втрата об'єктивної приналежності індивіда до конкретної спільноти без подальшого входження в іншу та втрата суб'єктивної ідентифікації з певною групою [11, с. 41]. Маргіналізація проявляється у певного роду ментальному конфлікті, що заважає входженню до нової громади (соціальної групи, суспільства) [19, р. 203]. Отже, у класичній інтерпретації маргіналізації йде мова про певного роду соціокультурну ізоляцію, неготовність прийняти нові цінності та норми, притаманні громаді (суспільству), де індивід проживає.

Довготривала дискримінація, недостатній рівень доходів та інші прояви соціального відторгнення можуть призводити до подальшого скочування індивіда на соціальне дно суспільства. У північноамериканській традиції для вивчення представників таких неблагополучних категорій населення, які належать до груп соціального дна, застосовують поняття *андерклас*. Андерклас можна ототожити з Марксовим поняттям "люмпен-пролетаріату". Концепт використовується по відношенню до бідних, які характеризуються девіантною, кримінальною поведінкою. Представники такої групи ідентифікуються з усіма тими, хто займає маргінальне положення в суспільстві, не володіє власністю та використовує головним чином державну (суспільну) підтримку для задоволення своїх потреб [9, с. 197]. Зазначеній групі притаманна специфічна культура бідності, відсутність постійної зайнятості та довготривале безробіття.

Потрібно зазначити, що маргінальність та приналежність до андеркласу не є тотожними, оскільки, у більшості випадків, андерклас пов'язують із проявами девіантних форм поведінки. Водночас маргінальна особистість не обов'язково є представником соціального дна і може навіть належати до представників еліти. На наш погляд, відсутність доступу до економічних та структурних ресурсів у випадку тривалої втрати суб'єктивної ідентифікації з певною групою, може привести до соціального відторгнення.

Соціальне відторгнення протиставляють соціальному залученню (інклюзії). Згідно одному з визначень, соціальне залучення забезпечує для тих, хто має ризик бідності та соціального відторгнення, можливості та ресурси, необхідні для того, щоб повною мірою брати участь в економічному, соціальному та культурному житті, досягти рівня життя та добробуту, що відповідають нормальним стандартам у суспільстві, у якому вони живуть [20, с. 16]. Вимірювання соціального залучення здійснюється шляхом визначення міри участі соціальних агентів у політичній, громадянській або соціальній видах активності [21; 22, с. 79]. Відповідно до одного з підходів до інтерпретації соціального

залучення, його (залучення) можна уявити як нульову точку на шкалі відторгнення [23, с. 40]. Це означає, що залучення з'являється тоді, коли зникає відторгнення. Іншими словами, в межах такого підходу співвідношення залучення та відторгнення можна схематично продемонструвати на шкалі відторгнення в діапазоні від нуля (повного залучення) до одиниці (повного відторгнення).

Кінцевою метою мінімізації соціального відторгнення та розширення можливостей соціального залучення є утворення єдиного цілого, для опису якого використовують концепти соціальної згуртованості, солідарності та інтеграції.

Висновки. Застосування ідентифікуючого підходу дозволило виявити атрибути, функції та відношення концепту соціального відторгнення. Результати аналізу демонструють, що серед основних атрибутів відторгнення виокремлюють наступні: відсутність участі у діяльності характерній для більшої частини членів громади, брак значимих соціальних стосунків із іншими, нестача доступу до ресурсів та забезпеченості прав громадянина. Характерною ознакою відторгнення є відсутність контролю над певними життєвими обставинами, які, зокрема, є причиною цього феномену. Відторгнення може мати прояви на суспільному, індивідуальному та груповому рівнях. На рівні функцій соціальне відторгнення сприяє дезінтеграції та формуванню соціального дна.

За результатами застосування реляційного підходу встановлено місце соціального відторгнення у мережі відносин із іншими концептами, які використовують для вивчення неблагополучних або вразливих верств населення. Концепт має певні перетини з розглянутими концептами бідності, матеріальної депривації, дискримінації, маргіналізації, андеркласу та, у більшості випадків, включає атрибути відповідних явищ. Зокрема, багатовимірність концепту демонструє визначений перелік його атрибутів.

Використання соціального відторгнення для ідентифікації і дослідження вразливих категорій населення дає можливість вимірювати множинні прояви неблагополуччя в житті людей, що полягають у відсутності доступу до структурно-економічних ресурсів та недостатності соціокультурної участі.

Визначені атрибути, функції та відношення концепту соціального відторгнення дають змогу операціоналізувати його відповідно до мети дослідження, не зважаючи на складність такої процедури.

Список використаних джерел:

1. Абрахамсон П. Социальная эксклюзия и бедность // *Общественные науки и современность*. – 2001. – №. 2. – С. 158-166.
2. Кузнецов В. И. Понятие и его структуры: Методологический анализ. – 1997. – Режим доступу: <http://philpapers.org/archive/KUZACA.pdf>
3. Урсуленко К. Социальная солидарность: развитие понятия в истории социологии и современные интерпретации // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2009. – №. 1. – С. 138-154.
4. Mathieson J. et al. Social Exclusion Meaning, measurement and experience and links to health inequalities // *A review of literature. WHO Social Exclusion Knowledge Network Background Paper*. – 2008. – Т. 1.
5. Burchardt T., Le Grand J., Piachaud D. Social exclusion in Britain 1991—1995 // *Social Policy & Administration*. – 1999. – Т. 33. – №. 3. – С. 227-244.
6. Ritzer G. et al. (ed.). *The Blackwell encyclopedia of sociology*. – Malden, MA : Blackwell Publishing, 2007. – Т. 1479.

7. Тихонова Н. Е. Феномен соціальної ексклюзії в умовах Росії //Мир Росії. – 2003. – Т. 12. – №. 1. – С. 36-84.
8. Castells M. The rise of the fourth world //The Global Transformations Reader, Blackwell: London. – 2000.
9. Куценко О. Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе // Харків: Видавн. центр Харків. нац. ун ту ім. В.Н.Каразіна. – 2000.
10. Заславская Т. И. Социальная структура современного российского общества //Общественные науки и современность. – 1997. – №. 2. – С. 5-23.
11. Харченко Н. Різноманітність аспектів бідності: спроба соціологічного аналізу //Наукові записки НаУКМА. – 1999. – Т. 7. – С. 38-49.
12. Социологический энциклопедический словарь под ред. Г.В.Осипова. – М., 1998
13. Харченко Н. Сравнение методологических подходов к измерению уровня бедности //Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – №. 3. – С. 86-99.
14. Townsend P. Poverty in United Kingdom. Berkeley: Univ. of California, 1979, p. 31.
15. McDonnell R. Social exclusion and the plight of asylum seekers living in Ireland. – 2009. – Режим доступу: <http://www3.ul.ie/sociology/socheolas/vol1/1/Ruth%20McDonnell.pdf>
16. Jehoel-Gijsbers G., Vrooman C. Explaining social exclusion. – 2007. – Режим доступу: [file:///D:/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/Explaining%20social%20exclusion%20\(2\).pdf](file:///D:/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/Explaining%20social%20exclusion%20(2).pdf)
17. Порівняльне дослідження з проблем дискримінації у відношенні ВІЛ-інфікованих осіб і хворих на СНІД / Швейцарський інститут порівняльного права в Лозанні, Центр інформації й документації Ради Європи у Російській Федерації, 1996.
18. Park R. E. Human migration and the marginal man //American journal of sociology. – 1928. – С. 881-893.
19. Goldberg C. A. Robert Park's Marginal Man: The Career of a Concept in American Sociology //Laboratorium. Журнал соціальних досліджень. – 2012. – №. 2. – С. 199-217.
20. Лібанова Е. та інші. Україна: на шляху до соціального залучення. Національна Доповідь про людський розвиток 2011. – 2011.
21. Marshall T.H. Citizenship and social class and other essays / T.H. Marshall. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992
22. Савельєв Ю. Б. Участь як прояв соціального включення в процесі модернізації: Україна в європейському контексті (1999-2010 рр.) //Український соціум. – 2013. – №. 2. – С. 77-98.
23. Савельєв Ю. Суперечності концепції соціального виключення і включення: вплив соціально-політичного дискурсу на соціологічні теорії //Вісник Київського національного університету. Соціологія. – 2012. – №. 3. – С. 33-41.

Отримано 22.04.2015 р.